

A boglárka nemzetség

A Magyar értelmező kéziszótárban számos boglárkafaj neve is szerepel, így először is a *boglárka* 'sallangos levelű, fehér virágú vízi-, illetve sárga virágú szárazföldi növény; *Ranunculus*' (142), a *víziboglárka* 'szikés vizekben élő fehér virágú, sallangos levelű vízinövény; *Batrachium*' (1515) és a *salátaboglárka* 'sárga virágú gumós erdei növény, amelynek leveleit salátaként fogyasztják; *Ficaria verna*' (1191). Rendkívül szélesen elterjedt növény, több fajának számtalan társneve ismert. A régebbi, tágabb értelmű *boglárka* (*Ranunculus*) nemzetségből újabban különválasztották a *víziboglárka* (*Batrachium*) és a *salátaboglárka* (*Ficaria*) nemzetségeket.

A TESz. (*boglár* alatt) a *boglárkát* 'kis boglár' jelentésben 1643-ból (az 1505 k. már adatolható, 'fémveretes, ékköves, gyöngyös gomb alakú ékítmény' értelmezéssel), de növénynévként csak 1833-ból idézi. Ugyan megad egy 'sárga virágú növény, boglárka; *Hahnenfuß*' jelentést 1708-ból a PP. kapcsán, ám ez a szótárban így nincs meg. *Boglár virág* alatt 'Ranunculus' értelmezést olvashatunk, ami valóban a boglárka latin nemzetségneve, ám a német *Hahnenfuß* már a *kakasláb* neve, szó szerinti megfelelője, ami növénynév is régóta. Mégsincs azonban a szótárban, sem latin 'Echinochloa', sem régebbi latin nevei, sem a magyar *kakasláb* nem fordul elő. Ennek volt ugyan – többek között – 'Ranunculus' értelmezése is a régiségben (R. 1578: 'Ranunculus' Herbarium, 1706: 'Ranunculus', 'R. dulcis' PPNomH., 1783: 'Fumaria bulbosa' NclB., 1807: 'boglárka' MFűvK., 1869: 'Panicum crus galli' Math. és TermTudKözl. 6, 1895: 'Echinochloa' Pallas, 1911: 'Ranunculus' Nsz.), mint látjuk, még Pápai Páriznál is (l. Pápai P. F. följegyzései: *Nomenclatura Herbarum*. Anno 1706 / Nyr. 29), de szótárában így már nyoma sincs. A *boglár*, *boglárka* növénynév szótörténetéhez vö.: Szenczi Molnár Albert szótárában (1604) *boglár virág* 'Ranunculus hortensis', Pápai Páriz Ferenc szótárában (1708) ua. és *békavirág* 'Ranunculus', Csapónál 1775-ben *boglár virág* (Uj füves és virágos magyar kert), Benkő Józsefnél 1783-ban már *boglárka* (NclB.). 1833-ban Kassai Szó-könyvében szerepel ugyanígy. A növény Diószegiéktől 1807-ben a *szironták* nevet kapja (MFűvK.), ám később a *boglárka* terminus az egész nemzetség elnevezése lett. Diószegi Orvosi Fűvész Könyvében (1813) *boglárpót*.

Az eredetileg más jelentésű *boglár* szót illetően a névátvitelt az aranyárgán ragyogó virágra az egyik változat német *Goldknöpfchen*, azaz 'aranygomb' neve is magyarázza.

A tudományos nemzetségnév, a *Ranunculus* (< lat. *rana* = béka; kicsinyítő képzővel) 'kicsi béka, békácska' jelentésű név arra utal, hogy ezek a növények nedves helyeken nőnek, víznél vagy egyenesen vízben, illetve – például a *gumós boglárka* esetében – alakfestő, az apró, meggörbült terméseken alapul. Szintén az

élőhelyre vonatkozik a *vízi boglárka* latin *Batrachium* neve, melyben, akár a *Ranunculus*-ban, a *béka* szó rejtőzik (< görög *batrachosz*).

Mivel a gyökérgumók a búzához hasonlítanak, *Isten búzája*, *búzazápor*, *mennyei árpa* társneveket is kapott a nyelvjárásokban. Szintén a növény élőhelyére utal a *békaboglárka* terminus (R. 1783: NclB., 1798: Veszelszki, 1807: MFűvK., 1833: Dankovszky, 1862: CzF., 1893: Pallas Lex.). A *békaboglárka* 'Ranunculus aquatilis' összetétel Benkő József névalkotása; a nála említett német *Froschhanenfuß* (tulajdonképpen 'béka-kakasláb') is befolyásolhatta. A *békaboglárka* helyett Diószegiék a „Megállított Nevek” sorába a *Ranunculus aquatilis*-re a *tavaszi szironták* elnevezést javasolták; nem sok sikerrel. Benkő megkülönböztet *égető boglár virágot*, *békafüvet*, melyek a 'Ranunculus flammula' jelölésére szolgálnak. A *selymes boglárka* 'R. illyricus' ezüstös, rásimuló selymes szőröségével tűnik ki. A békaboglárka szára mocsarak, sekély vizek, illetve halastavak felszínén úszik. Több növénynevnél a tenyészőhely közössége vagy közelsége az oka az állatról való elnevezésnek. Ezzel az állatnévvel szinte kivétel nélkül vízi- vagy nedves helyen termő növényeket neveztek el, mint Kováts Mihály írja *Növénybölcsesség* (1845) c. munkájában a békafüről: „a békák természetek szerint a tavakban terem”. Rengeteg növényt jelölnek a *béka* előtaggal. Például a *béka virág* elnevezés rendkívül széles elterjedtsége kitűnően mutatja azt is, hogy milyen tarka lehet a kép, ha azt vizsgáljuk, mit jelöl ugyanaz a növénynevé más-más faluban. A földrajzi heteroszémiára vonatkozik többek között a *bárányvirág* példája is. Vagy földrajzi heteronimák például a *békarokka*, *békaláb*, *csikófarok*, *lófarok*, *macskafarok* elnevezések az 'Equisetum arvensére' vonatkozóan.

A középkori német fűvészkönyvekben *Hahnenfuß* a növény neve, azaz 'kakasláb'. Az idegen nyelvi párhuzamok mind szerepelnek a Nyr. 2002. évi 1. számában. Ezek a latin tudományos névben is meglévő 'kakasláb' *crus-galli* (< lat. *crus* = comb, láb; *gallus* = kakas) szóval, illetve a latin *pes gallinaceus* (< *pes* = láb; *gallina* = tyúk, kakas) kifejezéssel függenek össze. A név motivációja az, hogy a legtöbb boglárkafaj levele tenyeresen osztott, a növény levelei a kakas ujjaira emlékeztetnek. Ismeretes *talpasmuhar* hasonneve is. Ez a névadás szemléleti háttere a *Ranunculus repens* *hollóláb* elnevezése esetében is (R. 1578: Herbarium, 1775: Csapó, 1783: NclB., 1792: Váli, 1793: Földi, 1807: MFűvK.). Az eredeti görög név (*χορωνοπούς*) megfelelői megtalálhatók más nyelvekben is; vö. latin *pes corvinus*, német *Krähenfuss*, illetve *Rabenfuß*, francia *pied de corneille*. A magyar nevet Melius a németből tükörfordítással vezette be. Ide tartozik a *Ranunculus repens* *tyúkláb* neve is (R. 1664: Posoni kert, 1741: SzT., 1775: Csapó, 1832: Kreszn., 1843: Bugát, 1845: Műsz., 1873: Ballagi, 1874: CzF., 1911: Nsz.). Mint a *kúszó boglárka* egyéb elnevezéseiben is, a kúszó indákat hasonlítják a szárnyasok lábához. Lippay a németből vehette át tükörfordítással; vö. ném. *Hühnerfuß* 'ua.'. A *tyúklábvirág* a kúszó boglárka nyelvjárási neve a Szigetközben.

Különböző *Ranunculus* fajoknak a *csengő* előtaggal alkotott összetett nyelvjárási nevei is használatosak, így ÚMTSz.: *csengőfü* (Kolozsvár), *csengő saláta* (Nyárádselye), *csengővirág* (Hortobágy).

A *kígyónyelvlevelű boglárka* a 'Ranunculus ophioglossifolius'. Mai szaknyelvi szó, metaforikus terminus, a tudományos fajnév tükörfordítása. Szintén

Ranunculus faj a *békafű*, mely igen régi növénynevünk, első felbukkanása 1583: Clusius, 1590: SzikszF. Utánuk azután Kájoni, Lippay, Csapó, Váli, Veszelszki, Diószegi, Kresznerics és Dankovszky műveiben, majd a CzF. szótárban és a Pallas Lexikonban szerepel. A *békafű* szaknyelvi szó ismeretes a nyelvjárásokban is: Erdélyben és a Szigetköz vidékén többféle boglárka neve, amelyek a vízben vagy vízparton élnek. A névadás indítéka a növény élőhelyén túlmenően többféle; a békafűből főzetet készítenek, és ebben fürösztik meg azt, aki békavarba esett. Kalotaszegen békakosarat fonnak a békafű szárából, azzal szedik ki a békákat a vízből. Idegen nyelvi megfelelői közül vö. román *broască* 'Plantă cernoasă', *broasca-apei* 'Potamogeton lucens', német *Froschkraut*, *Froschblatt* 'Caltha palustris' és a *Krötengras*, *Krötenkraut*. Ez utóbbiak összesen 41 növényt is jelölnek.

Szintén a vízinnövény élőhelyére utal a *libavirág* társnév, melynek első felbukkanása 1895: *libavirág*, *zsibavirág* 'boglárka' (Pallas). A különböző tájszótárak adatai szerint ismeretes a nyelvjárásokban is. Mivel a *Taraxacum officinale* virágai sárgák, Cegléden ezt a növényt *sárvirágnak*, azaz 'sárga virágnak' is hívják, a *libavirág* a sárga színű kis libáról kapta a nevét. Ide tartozik a *pipevirág* elnevezés is (Erdélyben a *pipe* 'fiatal liba' jelentésű). A *zsiba* hangutánzó szó a népnyelvben 'kis libát' jelent. Ugyanakkor a növény leveleit a libák élvezettel csipkedik, ez is motiválja a névadást. Megvan a németben is szó szerint; vö. *Gänseblumen*, N. *Gänseblume*, *Gansblume*, *Gänseblümlein*, *Gansblum*.

A *salátaboglárka* 'Ficaria verna' onnan kapta nevét, hogy tavasszal salátaként fogyasztható fiatal, zsege, csípős ízű levele. Erre utalnak a következő – részben szaknyelvi, részben etnobotanikai – terminusok. Nevezik *aranyasalátának*, *papsalátának*, *potrasalátának*, *versengősalátának*. A tavaszi gyűjtésre, a fogyasztás idejére utal a *szentgyörgysaláta*, *tavaszisaláta* kifejezés, valamint az igen régi *galambbegy* (1525 k.: Ortus, 1578: Herbarium, 1585 és 1596: SzT., 1664: Pisoni kert, 1766: Mátyus, majd Csapó, Benkő, Földi, Veszelszki, Kitaibel, Diószegi, Kassai és Bugát Pál műveiben). A tájszógyűjtemények tanúsága szerint Erdélyben, Szlavóniában és a trianoni Magyarország területén a Dunántúlon ismeretes a népnyelvben. Talán az a névadási motiváció, hogy a madarak, elsősorban a tyúkok és galambok szívesen csipegetik a növény levelét. A *galambbegy*, *galambbegysaláta*, *galambsaláta* a salátaboglárka régi neve, mely növényből elkészített friss mezei saláta – vitaminhiány esetén – az embernek is javallt. Magyar Elek kitűnő művében (Az ínyesmester szakácskönyve. Bp. 1978) azt írja, hogy elkészítése egyszerű, „szárát lecsípkedve éppen úgy csinálhatjuk, mint a fejes salátát”. Ő nevezi *madársalátának* is a galambbegysalátát. Csapó azt írja róla 1775-ben, hogy „Vérnek sós voltát (scorbutus) a levelek jobbra változtatják, ki él vélek saláta gyanánt.” Egyik német neve ma is *Scharbockskraut*, azaz 'skorbutfű'. A salátaboglárka tudományos genusneve, a *Ficaria* a latin *ficus* 'füge' szóból való, mert gyökérzete hasonlít a fügééhez. A németben *Feigwurz*.

A vízboglárka régebbi szaknyelvi neve a *békavirág* (R. 1742: SzT., 1775: Csapó, 1783: NclB., 1793: Földi, 1833: Dankovszky, 1843: Bugát, 1862: CzF., 1925: MF.), mely ma a nyelvjárásokban igen sok vidékünkön használatos, mégpedig igen különféle, egymással még csak nem is rokon növények jelölésére. 'Víziboglárka' jelentésű az alábbi tájakon, így Szabó-Péntek: Kovászna, Ludas |

Kótyuk: Kárpátalja | Kovács: Szigetköz | MNy. 4: Réty | SzegFüz.: Szászlóna, Torda, Szucság, Bözöd, Székelyudvarhely és Keresztúr. Esetleg német mintára keletkezett szóalkotás a magyar botanika szaknyelvében. Megfelelője a *Froschblume*, illetve a *Krötenblume*. Ez utóbbi 27 növényt jelöl.

Egy másik népnyelvi neve a boglárkának a *kakukkvirág*, mely szintén Meliusnál bukkan fel először 1578-ban: *kakuc virága* 'Flos cuculi, Gauchblume' (Herbarium). Lásd a Nyr. 2002. évi 4. számában. A *tyúkfárok* 'Ranunculus polyanthemus' (Nyr. 86) a *sokvirágú boglárka* nyelvjárási neve a baranyai Várdarócon; Penavin Olga gyűjtése. Nevezik *szentgyörgyvirágnak* is, mert Szent György napja körül nyílik, akkor szólal meg az erdőn a lombosodó fákon a kakukkmadár, és virágzik a gyöngyvirág, kankalin is. Kassai József Magyar–deák szókönyvében (1833–36) szintén ezt a magyarázatot adja. Ez húsvét tájára esik, a német N. *Osterluzei* elnevezés is erre az időpontra utal (a német szó egyébként az *Aristolochia* eltorzítása).

A *réti boglárka* 'Ranunculus arvensis' neve – sárga színe alapján – Magyarokánizsán és Viss környékén *aranka*, a Dunántúl egyes részein *aranycsésze* vagy *aranycsészevirág*, Lovászpatonán *arannyal vörsöngüő*, Szilsárkányon *aranyverselő*, *arannyal versengő*. Hódmezővásárhelyen *kefefű* a neve. Valószínűleg azért, mert mereven felálló szára a keféhez hasonlít. Régen *ördögárpa* néven is ismerték. Csapó feljegyezte a réti boglárka *latorkoldus* népnyelvi nevét is. Mint az elnevezést magyarázza: „mivel ezen füvel némely koldusok egész testeken hólyagokat szíttatnak, a végre, hogy kik őket látandják, annyival nagyobb könnyörületességre és bővebb jótéteményre felindítassanak.” Nevezik *békagyom*nak is, mely nyelvjárási név a Szigetközben *békagyam* alakban; a nedves, mocsaras Szigetközben széles elterjedésű, gazdagon tenyésző réti boglárka társneve. Legeltetéskor a növényt az állatok otthagyják, így az feltűnő szigeteket alkot a már lelegelt réteken. A csípős ízű méreganyag, a protonanemonin miatt a szarvasmarhák a friss növényt nem fogyasztják. Kaszálva, szárítás után a széna azonban elveszti a csípős ízt és nem is mérgező hatású.

És végül emlegetik még *kakukksaláta* néven is; először 1775-ben Csapó. Nyilván etnobotanikai terminus került a magyar növénytan szaknyelvébe általa, hiszen a nyelvjáráásokban sokfelé ismeretes az elnevezés. A német *Kukucksalat* 'Oxalis acetosella' és a román *șălata cucului* 'Ranunculus ficaria' elnevezés szó szerinti megfelelője a magyar név.

A *kúszó boglárka* szára föld feletti kúszó indákkal, gyakran a szárcsomókban gyökerezik le.

A *torzsikaboglárka* 'Ranunculus sceleratus' neve néhol *csomorika*. Igen mérges növény, latin fajneve, a 'bűnös, káros' jelentésű *sceleratus* (< lat. *scele-ri-s* 'bűn, véték, gáztett'), és magyar *víziméreg*, *sömörfű*, *sebesztőfű* társnevei is erre utalnak. További etnobotanikai terminus a *libadöglesztő* (R. 1895: Pallas, 1911: Nsz., 1935: MF.; N. Nyr. 30: *zsibadöglesztő*). Lásd a Nyr. 2002. évi 2. számában. Igen korán felbukkan a magyar írásbeliségben ugyanennek a növénynek *farkasnevetőfű* neve (R. 1578: Herbarium, 1775: Csapó, 1780: Phytologicon, 1783: NclB., 1798: Veszelszki, 1894: Pallas). A növény felső levelei lándzsásak, melyek a farkas fogaihoz hasonlítanak. Érdekes, hogy *méhek nevetése* (R. 1578: Her-

barium, 1775: Csapó, 1798: Veszelszki) néven is hívták. Mérgező voltára utalnak hasonnevei, a *nevetés*, *nevetőfű* megfejtése ezért nehéz. Talán a *farkasnevetőfű* név azzal magyarázható, hogy a mérgezett állat viczorít kínjában, tetemét is így találják meg. Ezt igazolja a növény régi (1775: Csapó) leírása: „belső hasznairol nem írhatok, mert a’ki meg-észi ez füvet, azt nem sokára meg-öli; elsöben tsudálatos Nervusok contracturáját, húzását okozza az emberben, úgy hogy még az ábrázatja inait-is széllyel huzza, mint mikor a’ nevetésnek actusa alatt az ép ember azon ábrázatnak inait mozgatni szokta. Ezen kívül juh, ketske ’s a’ t. ezen fünek ételétől el-vész.”

Mérgező növény voltát írja le Lencsés György 1570-ben (*Ars Medica*): „merges ereye vagyon. Ha valakÿ be wezÿ, az Torkot, gegeth, gÿomroth es Belöket igön Nagÿ gÿulladással banthÿa, söt twrhetetlen nagÿ zomÿufagoth ÿndÿth”. Salátaboglárkát a virágzás alatt és utána nem szabad enni, mert a levelekben a protoanemonin nevű méreganyag gyülemlik föl, amely az emberre igen veszélyes. Shakespeare be-betért a nem messze lakó híres botanikushoz, Gerardhoz, akinek nagy kertje volt. A drámaíró ismerte a boglárkafélék (*Ranunculales*) mérgeit. A veronai szerelmesek szomorú történetében Lörinc barát Júliának altatószerfözetet adott, amelytől tetszhalottként szunnyadt. Mint Gerard írja: „a boglárkafélék mérgei egyáltalán nem olyan szörnyűek, mint gondolják, ha megfelelően használjuk erejüket”. A sarjgumókat és a gyöktörzset korábban a cimbalomszög (*condyloma* = bőrgöbcsé) nevű kór ellen alkalmazták.

Más növény neve a *boglár* szóval alkotott összetételben a *zergeboglár*. A *Trollius* neve (R. 1897: Pallas, 1911: Nsz., 1925: MF.). Igen korán virágzik, Európa középhegységeiben, alhavasáiban sokszor még a hó fölött hozza virágait, nedves hegyi és hegyaljai rétek díszé; a havasi réten a hegymászók szívesen gyűjtik. Élőhelyéről kapta a *zerge* előtaggal összetett nevet. A debreceni fűvészkönyvben *havasi fű* elnevezése is szerepel. Nyilván, mert Diószegiék kerülni igyekeztek az állatneves összetételeket. A szaknyelvi *Trollius* nemi név Natter-Nád szerint Linnétől való, és tulajdonképpen ’fürt’ jelentésű. Ez azonban már a Linné előtti időkben is használatos volt, talán a svéd *troll* ’ua.’ (Bauhin) elnevezésből való. Összefügghet a felnémet *trollen* ’nagy gyümölcs’ szóval a növény golyóformájú termésére utalva; vagy a latin *trulleus*, *trulleum* ’kerek edény, kád’ jelentésű kifejezéssel. A növény német neve is *Trollblume*.

HIVATKOZÁSOK

(A nem közismert rövidítések feloldása)

- Csapó = Csapó József: *Uj füves és virágos magyar kert*. Pozsony, 1774.
 Dankovszky = Dankovszky, G.: *Magyaricae linguae lexicon critico-etymologicum*. Pozsony, 1833.
 Földi = Földi János: *Rövid kritika és rajzolat a’ magyar fűvésztudományról*. Béts, 1793.
 Herbarium = Melius Juhász Péter: *Herbarium a faknac fveknec nevekről, természetekről és haßnairól*. Kolozsvár, 1578.

- Kótyuk = Kótyuk István: *Népi növényismeret és növénytani szókincs Ráton*. Ungvár–Bp., 1993.
- Kovács = Kovács Antal: „*Járok-kelek gyöngyharmaton*”. Mosonmagyaróvár, 1987.
- Kreszn. = Kresznerics Ferenc: *Magyar szótár gyökérrenddel és deákozattal*. Buda, 1831–2.
- MF. = Jávorka Sándor: *Magyar flóra*. Bp., 1924–1925.
- MFűvK. = Diószegi S.–Fazekas M.: *Magyar Fűvészkönyv*. Debrecen, 1807.
- Műsz. = Kovács Mihály: *Háromnyelvű fejtő műszótár*. Buda, 1845.
- NclB. = Benkő József: *Nomenclatura botanica*. (Magyar Könyvház I.) Pozsony, 1783.
- Nsz. = Cserey Adolf: *Növényiszótár*. Bp., 1911.
- Posoni kert = Lippay János: *Posoni kert*. Nagyszombat–Bécs, 1664.
- Szabó–Péntek = Szabó A.–Péntek J.: *Ezerjófű*. Bp., 1996.
- SzegFüz. = *Szegedi Füzetek*. Szeged, 1934–6.
- Váli = Váli Mihály: *Házi orvosi szótártska*. Győr, 1792.

Rácz János

SUMMARY

Rácz, János

The genus *buttercup*

The Concise Hungarian Defining Dictionary (*Magyar értelmező kéziszótár*) contains a number of words for various species of buttercup like *boglárka* ‘water-weed with white, resp. terrestrial plant with yellow, flowers and lobed leaves; Ranunculus’ [buttercup] (p. 142), *víziboglárka* ‘water-weed with white flowers and lobed leaves living in natron lakes; Batrachium’ [hunger-weed] (p. 1515), and *salátaboglárka* ‘bulbous forest plant with yellow flowers whose leaves are consumed as a salad; Ficaria verna’ [pilewort] (p. 1191). This is a very widespread genus of plants; a large number of named (co-terms) are known for its various species. The earlier, more comprehensive term *boglárka* (Ranunculus) is now further subclassified with *víziboglárka* (Batrachium) and *salátaboglárka* (Ficaria) recognised as separate genera.

This paper gives a detailed account of co-terms for buttercup like *Isten búzája* ‘God’s wheat’, *mennyei árpa* ‘heaven’s barley’, *békaboglárka* ‘lesser spearwort’, *hollóláb* ‘crowfoot’, *tyúklábvirág* ‘henfoot’, *libavirág* ‘goose-foot’, *aranyaláta* ‘goldcup’, etc.